

ՕԼԳԱ ՎԱՐԴԱԶԱՐՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՄԱՇՏՈՅԻ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՅՈՒՉԱՆԴԻԱ.

ԿՈՐՅՈՒՆԻ ԲՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ Մաշտոց, Բյուզանդիա, Կոստանդնուպոլիս, Մելիտենե, Ամիդ, Դերչան, «արքունի պողոտա», սպայապետ/սպարապետ Հայոց, «Պաշտոնացանկ» (*Notitia dignitatum*), Փոքր Հայք, Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք, Բարձր Հայք, Պոլեմոնյան Պոնտոս, *dux Armeniae*, պետական փոստ (*cursus publicus*, *ὁ δημόσιος δρόμος*), ծանր սալակառք (*angaria*), Թեոդոսիոսի Օրենսգիրքը (*Codex Theodosianus*), «արքունական ճանապարհ»:

«Վարք Մաշտոցի» երկի ընդարձակ խմբագրության ժՁ գլուխը¹, որում շարադրվում են Մաշտոցի՝ Բյուզանդիա հասնելու և այնտեղ իր գործունեությունը ծավալելու հանգամանքները, Կորյունի բնագրի թերևս ամենախրթին տեղիներից մեկն է: Հեղինակը, ներկայացնելով մի հստակ փաստ, կարծես, ամեն կերպ խուսափում է պատմական անցուղարձերի ստույգ շարադրանքից: Ամենակարևորը, մենք չգիտենք և, եթե նոր աղբյուրներ չհայտնաբերվեն, երբեք չենք իմանա, թե երբ է նախաձեռնվել այդ ուղևորությունը²: Կարելի է նշել միայն *terminus ante quem* (ժամանակագրական վերին սահմանը)՝ Մաշտոցը պետք է հայտնվեր Կայսրության մայրաքաղաքում ամենաուշը 425 թ. Զատիկից, այսինքն՝ Հուլյան տոմարի ապրիլի 19-ից³ մի փոքր առաջ, քանի որ տա-

¹ Ըստ Մ. Աբեղյանի հրատարակած բնագրի, որն արտացոլում է գրչագրերի վիճակը՝ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941 = Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, խմբ. է. Ա. Պիվազյանի, Երևան, 1981:

² Այցի տարեթվերի վերաբերյալ տարակարծությունների տեսությունը տե՛ս G. Winckler, *Koriwns Biographie des Mesrop Maštoc'.* Übersetzung und Kommentar (Orientalia Christiana Analecta 245), Pontificio Instituto Orientale, Roma, 1994, S. 329:

³ Մեր խորին երախտագիտություն ենք հայտնում Գ. Բրուսյանին մեր խնդրանքով սույն հաշվարկը կատարելու համար: Հաշվարկի հիմքը տե՛ս Գ. Բրուսյան, Հայկական տոմարագիտություն, Երևան, Մխիթարեան հրատարակչություն, 2016, էջ 324-344:

կավին ողջ էր նրան հյուրընկալած Ատտիկոս պատրիարքը⁴: Սակայն այդ ուղևորության այլ հանգամանքներ, թվում է, կարելի է վերականգնել: Մեզ հետաքրքրող հատվածը սա է.

«Եւ փութացեալ գնայր հանդերձ աշակերտաւք բազմաւք անցանել ի կողմանս Յունաց: Եւ վասն առաւելագոյն բարեգործ համբաւուց յառաջագոյն զմանէ անդ ի հիւսիսական կողմանց հոշակելոց առաւել միամտութեամբ ընտանեբար յեպիսկոպոսաց աշխարհին և յիշխանաց և ի գաւառականացն պատուեալ լինէր, մանաւանդ ի սպայապետէն աշխարհին, որ անուանեալ կոչէր Անատողիս (տարընթերցումներ՝ Անտիոխ/Անտիոք/Անատող/Անտեսիս/Անտիսի), ի մուտ ճանապարհին, որ զիրս առաջին եղեալ՝ գրով ցուցանէր կայսերն ևն»:

Եթե համբավը գալիս է հյուսիսից, պարզ է, որ Մաշտոցը և իր աշակերտները ուղևորվեցին հարավ: Գիտենք, որ Մաշտոցը, Կայսրության սահմանը հատելուց հետո և Կոստանդնուպոլիս մեկնելուց առաջ, աշակերտների մեծ մասին թողնում է Երկրորդ Հայքի մայրաքաղաք Մելիտենեում⁵ Ակակիոս եպիսկոպոսի⁶ հոգաժույթյանը: Ինչո՞ւ Մելիտենե: Սա կարևոր ռազմակետ էր. այստեղ էր Փոքր Հայքի և Պոլեմոնյան Պոնտոսի զորահրամանատարի՝ (dux Armeniae) զորակայանը⁷, այստեղ էր տեղակայվում այսպես կոչված «Շանթասլաց» XII լե-

⁴ Ատտիկոսի մահվան տարեթիվը սովորաբար նշվում է իբրև 425 թ. հոկտեմբերի 10-ը (տե՛ս *Православная энциклопедия*, т. 3, сс. 681-682, <http://www.pravenc.ru/text/1998231.html>): Նրա հաջորդը՝ Սիսինիոս պատրիարհը, Կոստանդնուպոլսի աթոռը զբաղեցրեց 426 թ. փետրվարի 28-ին, այսինքն՝ ամեն դեպքում 426 թվականի Զատիկից առաջ (տե՛ս “Patriarchs of Constantinople”, in: **J. P. Bury**, *History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian in Two Volumes*, vol. I, New York: Dover Publications, 1958², p. XII):

⁵ Թեոդոս Մեծի 392 թ. կատարած բաժանումներից հետո, երբ նախկին Փոքր Հայքը (որի մայրաքաղաքը նույն Մելիտենեն էր) տրոհվեց Առաջին և Երկրորդ Հայք նահանգների (**R. H. Hewsens**, *Armenia: A Historical Atlas*, Chicago UP, 2001, p. 74):

⁶ **G. Krüger**, “Acacius of Melitene”, in: **Ph. Schaff** (ed.), *New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*, vol. I: Aachen – Basilians, <http://www.ccel.org/ccel/-schaff/encyc01.html?term=Acacius%20of%20Melitene>. Ամհայտ է սակայն՝ արդյո՞ք այս եպիսկոպոսը, որն, ըստ աղբյուրների, Մելիտենեի աթոռը զբաղեցրել է Մաշտոցի այցից հետո, նստած էր այդ աթոռին նաև 425 թ. առաջ: Եթե այս անձի հիշատակումը չդիտենք իբրև խորհրդանշան շարադրանքի ազդեցության արդյունք (տե՛ս *Պատմություն*, Գ, ծ), այս կարելի է ենթադրել, որ Կորյունը շիրթել է երկու հումանուն անձանց, և իրականում ի նկատի ուներ 420 թ. Տիգրանի (ավելի հիշտ՝ Վեն Արդաշիրի) եկեղեցական ժողովի և հատկապես 421-22 թթ. բյուզանդապարսկական ընդհարումների ընթացքում հայտնի դարձաց հարևան Ամիգի Ակակիոս եպիսկոպոսին (400 – 425 թթ., տե՛ս *Православная энциклопедия*, т. 1, сс. 362-363, <http://www.pravenc.ru/text/63766.html>), որին, ի դեպ, նա հիշատակում է Վարքի է գլխում:

⁷ Տե՛ս **Н. Адонц**, *Армения в эпоху Юстиниана*, СПб, 1908, с. 95, 139:

գեոնը (*Legio XII Fulminata*)⁸, և այստեղ էր գտնվում կարևորագույն ճանապարհների հանգույցը՝ ճանապարհներ, որոնցից մեկով (օրինակ, Կեսարիայի վրայով⁹) բավական արագ կարելի էր հասնել Կոստանդնուպոլիս: Մենք չգիտենք, թե Մելիտենեից հետո որ ուղին է ընտրել Մաշտոցը: Զգիտենք նաև, թե որտեղ է նա հատել հայ-բյուզանդական սահմանը՝ որտեղից է նա եկել Մելիտենե: Դերջանի եպիսկոպոս Գինթի հիշատակումը (որի դերը հետագա շարադրանքից որևէ կերպ չի երևում) կարծես հուշում է, որ Մաշտոցը պետք է սկզբից ուղևորվեր Բարձր Հայք՝ բաց միայն այն դեպքում, եթե Դերջանի եպիսկոպոսն ինքը չի իջել հարավ, Մաշտոցին Մելիտենեում սպասելու համար: Բացի այդ, թեպետ Բարձր Հայքը, ըստ 387 թ. բյուզանդապարսկական պայմանագրի՝ ձևականորեն անցել էր Բյուզանդիային, մինչև Հուստինիանոսի վերափոխումներն այն ընդհանուր պետական համակարգում գրեթե ներգրավված չէր, չունեի պետական պատշաճ կառույց, որին կարելի լիներ ներկայանալ որևէ լուրջ խնդրով¹⁰ և պարզապես՝ կայսրության տարածքով երթևեկելու թույլտվություն ստանալ: Դա ենթադրել է տալիս, որ Հայաստանով անցնելիս Մաշտոցն ընտրել է ոչ թե Դվին — Կարին հյուսիսային ուղին, այլ շարժվել է հարավային՝ «արքունի պողոտայի»¹¹ ուղղությամբ (Արտաշատ — Բագավան — Տիգրանա-

⁸ Նույն տեղում, էջ 96:

⁹ Այս հնարավոր ուղին նշել է Ռ. Թոմսոնը (R. W. Thomson, “Constantinople and Early Armenian Literature”, *Armenian Constantinople*, ed. R. G. Hovannisian and S. Payaslian, Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2010 (UCLA Armenian History and Culture Series. Historic Armenian Cities and Provinces, 9), p. 24): Այդպիսի նամապահ իրոք հայտնի էր դեռևս հռոմեական դարաշրջանից՝ Մելիտենե — Արաբիստոս — Կեսարիա — Անկյուրա — Նիկոմեդիա, և, Բոսպորոսի վրայով նավարկելով՝ Բյուզանդիոն-Կոստանդնուպոլիս (տե՛ս A. Guillou, *La civilization byzantine*, Paris: Arthaud, 1976, pp. 33 (հարտեգ), 75): Հավանաբար այս նամապահն է, որ Կորյունը նույն ժՁ գլխում, Մաշտոցի՝ «սպարապետի» մոտ վերադառնալու դրվագում անվանում է «արհունական»:

¹⁰ H. ԱՃՈՒԱ, նույն տեղում, էջ 104, 108-110. Թեոդոս Մեծի ժամանակներից սկսած այստեղ նշանակվող կոմեսի իրավասություններն անհայտ են (նույն տեղում, էջ 116): Ն. Ադոնցը պնդում է, որ, ի տարբերություն այլ հայտնի կոմեսների, որոնք ստանձնում էին և՛ քաղաքական, և՛ զինվորական պարտականություններ, Բարձր Հայքի կոմեսն իր տրամադրության ներքո որևէ զինյալ ուժ չունեի և հիմնականում կատարում էր հարկահավաքի գործառնությունները (անդ, էջ 117-122): Խորենացու տեղեկությունը (*Պատմութիւն*, Գ, խգ) բազում կոմեսների մասին պետք է հասկանալ ոչ թե տարածական (մի-մի պաշտոնյա յուրաքանչյուր նախարարության համար), այլ ժամանակագրական առումով (Արշակի մահվանից մինչև հեղինակի ժամանակները):

¹¹ ԱՆՈՒՂ, *Պատմութիւն*, Խ, 25 (Lewond Vardapet, *Discours historique*, traduit et commenté par B. Martin-Hizard, avec en annexe *La correspondance d'Omar et de Léon*, traduite et commentée par J.-P. Mahé, texte arménien établi par A. Hakobian, Collège de France – CNRS, Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 49, Paris, 2015, p. 167):

կերտ)¹²: Տիգրանակերտի մերձակայքից, Ամիդի վրայով շատ արագ կարելի էր հայտնվել Մելիտենեում՝ ճանապարհին այցելելով տեղի մեծամեծերին և եկեղեցականներին: Այստեղ՝ կամ Մելիտենեում, կամ էլ այդտեղ ժամանելուց առաջ, Մաշտոցին հանդիպում է այն պաշտոնյան, որը հանձն է առնում նրա հետագա ողջ ճամփորդության կազմակերպումը:

Պաշտոնյայի անունը, որն անմիջապես զբաղվում է Մաշտոցի խնդրով (եթե սկզբնական բնագիրն առհասարակ որևէ անուն պարունակում էր), ինչպես տեսնում ենք, խաթարված է: Դժվար թէ նա լինի այն հուլակավոր Ֆլավիոս Անատոլիոսը՝ *magister utrius militiae* («գործերի երկու [տեսակների] մագիստրոս») կամ *magister militum per Orientem* («արևելյան գործերի մագիստրոս»), որի առավել գործուն շրջանը նույն V դարն էր՝ 443-ից սկսած մինչև 450-ական թվականների սկիզբը¹³, այսինքն Մաշտոցի մահվանից մի փոքր ուշ: Քիչ հավանական է նաև, որ դա բյուզանդական աղբյուրներից ևս քաջ հայտնի Ֆլավիոս Անտիոքոսն է՝ հուլգոն մականվամբ, որը 430-31 թթ. կրում էր *praefectus praetorio Orientis* (Արևելքի թիկնազորի պետ) կոչումը: Այս պաշտոնում Թեոդոս Բ կայսեր հրամանով կարգված՝ նա պատասխանատու էր Անտիոք քաղաքի պարսպի վերականգման համար (թեև հնարավոր է, որ այս տեղեկությունը վերաբերում է նրա ծոռ՝ նույնանուն և նույն Անտիոք քաղաքում նույն պաշտոնը 448 թ. զբաղեցնող անձին)¹⁴: Սակայն շատ հավանական է, որ այս անձանց մասին տեղեկություններն ինչ-որ ազդեցություն են ունեցել Մովսես Խորենացու կամ նրա օգտագործած աղբյուրի շարադրանքի վրա: Անատոլիոս գործավարը, որն ըստ Պատմահոր գալիս է Մաշտոցին ընդառաջ և կայսեր հրամանով աջակցում նրա վարդապետական գործունեությանը Բյուզանդիայի հայաբնակ գավառներում՝ առանց վերջինիս Կոստանդնուպոլիս ուղարկելու

¹² Հ. Մանանդյան, Պետինգերյան քարտեզի գլխավոր ճանապարհները Հին Հայաստանում. 2. Արտաշատ-Տիգրանակերտ. — Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. 6, էջ 132-154:

¹³ “Fl. Anatolius 10”, in: J. R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. II, A. D. 395-527, Cambridge UP, Cambridge, London-New York-New Rochelle, Melbourne-Sydney, 1980, pp. 84-86. հմմ. R. W. Thomson, *Constantinople*, p. 25-26: Ղազար Փարպեցու (Բ, խա) «Անատոլեայ ... սպարապետ Անտիոֆայ» և Եղիշեի «այլ մի Անատոլ անուն, ... սպարապետ Արևելից» (Ա, 7. ՄՀ, 525, տե՛ս նույն կոչումը Գ, 152. ՄՀ, 604) վկայությունները վերաբերում են Թեոդոս Փոֆրի վերջին տարիներին ու նրա հաջորդ՝ Մարկիանոսի զանակալության և ժամանակային առումով ավելի վավերական են: Այդ ժամանակ Անատոլը հայտնի է Տրատիլատից զինվորական կոչումով (տե՛ս “Fl. Anatolius 10”), որին, ամենայն հավանականությամբ, համապատասխանում է նշված հայերեն բնագրերի «ասպարապետ/սպարապետ»-ը: Անատոլիոսի խնդրի տեսությունը տե՛ս G. Winckler, *Koriwns Biographie*, SS. 322-324:

¹⁴ “Antiochus (Chuzon, I) 7”, “Antiochus (Chuzon, II) 10”, J. R. Martindale, *The Prosopography*, pp. 103-105.

(Պատմութիւն, Գ, ծը), և որը, ըստ *Խորենացու*, նույն *Թեոդոս Բ-ի* հրամանով կառուցում է Կարին/*Թեոդոսիոպոլիս* քաղաքի պարիսպը (Գ, ծթ)¹⁵, կարող է նշյալ երկու պատմական անձանց հեռավոր և շփոթ վերհուշը լինել: Կորյունի «սպայապետի/սպարապետի» անվան անորոշությունը ձեռագրերում, թերևս, անհայտ խմբագրի միջամտության հետևանքն է, որ փորձել է հարմարեցնել Վարֆի սույն տեղին *Խորենացու* հորինած դրվագին: Դժբախտաբար, նույն խմբագրի ձեռքով անհուսալիորեն վնասվել է նաև հաջորդ բնագրային հատվածը, որից մնացել է միայն «ի մուտ ճանապարհի»՝ իր անմիջական բնագրային շրջապատում ոչ այնքան հասկանալի բեկորը:

Ինչևէ, ինչպե՞ս պիտի վարվեր այս պաշտոնյան Մաշտոցի պարագայում: Նախ, ինչպես ասվեց, պետք է որ թույլ տար նրան հատել կայսրության սահմանը, ապա և լիազորված լիներ հայցել արքունիքից Մաշտոցի՝ կայսրության տարածքով երթևեկելու և կայսրին ներկայանալու թույլտվությունը: Եթե այս պարբերության «սպայապետ աշխարհին» և մի փոքր անց հիշատակվող «սպարապետ Հայոց»-ը, որն իրավասու է ապահովել Մաշտոցի առաքելության իրագործումը «ի գաւառս կէս ազգին Հայոց յիշխանութեան կայսեր», նույն անձնավորությունն են, ապա խոսքն այս տարածքներում գերագույն դատական և զինվորական իշխանությունը ներկայացնող, Մելիտենեում նստած հիշյալ *dux Armeniae*-ի մասին է¹⁶: Անշուշտ, նա ուներ բոլոր պահանջվող իրավասությունները, և ոչ միայն կարող էր, այլև պարտավոր էր զեկուցել ոչ միշտ խաղաղ սահմանը հատած այդպիսի հռչակավոր այցելուի մասին՝ մանավանդ, որ օտարերկրացիների գործերով զբաղվում էին ոչ թե զինվորականները, այլ մայրաքաղաքի *magister officiorum* (գիվանատների կամ գրասենյակների մա-

¹⁵ Ինչպես ցույց է տվել Ն. Գարսոյանը, *Թեոդոսիոպոլիսը*, ըստ աղբյուրների, հիմնվել է Թեոդոս Մեծի օրոք (347-395 թթ.) իբրև Բյուզանդիա/Հայաստան նոր սահմանագիծը հսկող մի փոքր և ոչ ապահով ամրոց, որն ընդլայնվել և բերդապարիսպ է վերածվել Անաստաս Ա կայսեր (գահակալել է 491-518 թթ.) նախաձեռնությամբ: Խորենացու իբր Անատոլիոսի կառուցած պարսպի նկարագրությունն, իրականում համապատասխանում է Հուստինիանոս Ա կայսեր (527-565 թթ.) ժամանակ պարսպի հիմնովին վերակառուցմանը, որի արդյունքում բերդը դարձավ գրեթե անառիկ (N. G. Garsoian, "The Foundation of Theodosiopolis-Karin", *Armenian Constantinople*, ed. by R. G. Hovannisian and S. Payaslian, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2010 (UCLA Armenian History and Culture Series. Historic Armenian Cities and Provinces, 9), pp. 63-72):

¹⁶ Նույն ժրգրականության՝ «սպարապետ/սպայապետ» կոչումն, ինչպես պարզվում է, կիրառելի էր ոչ միայն մագիստրոսների, այլև դոմեստիկ նկատմամբ. տե՛ս, օրինակ, τῷ ἐνδοξοτάτῳ στρατηλάτῃ ... δοῦκι τῆς Θηβαίων χώρας՝ «գերապատիվ ստրատելատեսին ... Թեբացիների երկրի դոմսին» (եգիպտական 567 թ. պապիրուսից, P. Cair. Masp. I 67004, in: J.-L. Fournet, *Entre document et littérature: les pétitions de Dioscore d'Aphrodité*, Habilitation Strasbourg, 2004, p. 192):

գիստրոսը)¹⁷: Վերջինիս վերահսկողության ներքո էր նաև պետական հատուկ կապի և փոխադրամիջոցների ծառայությունը՝ *cursus publicus*, *ὁ δημόσιος δρόμος*¹⁸, որը պայմանականորեն կարելի է անվանել պետական փոստ: Այս ծառայությունից Մաշտոցն օգտվել է իր այցի ամբողջ ընթացքում: Դրա համար հարկավոր էր ճանապարհային արտոնագիր՝ *evectio*, *tractoria* / *δίπλωμα*¹⁹: Ըստ IV դ. վերջերին կազմած *Notitia dignitatum* («Պաշտոնացանկ») հուշարձանի՝ *dux Armeniae* իրավունք ուներ արքունիքից ստանալու և բաշխելու տարեկան այդպիսի յոթ արտոնագիր (*evectio*)²⁰, բայց դրանք ուժի մեջ էին միայն նրան վստահված տարածքներում²¹: Մայրաքաղաք հասնելու համար այդ փաստաթուղթը հարկավոր էր ստանալ միմիայն արքունիքից, տվյալ դեպքում՝ հենց գրասենյակների մագիստրոսից (*magister officiorum*), որի արտոնագրերը հրատարակելու և շնորհելու իրավունքն անսահմանափակ էր²²: Գործը դյուրացնում էր այն հանգամանքը, որ Հայոց դուքսի (ինչպես և այլ որոշ սահմանապահ դուքսերի, և նույնիսկ ավելի բարձր զինվորական պաշտոնավարների) դիվանատան ղեկավարը «մագիստրոսի մարդկանցից» էր՝ (*magisteriani*, *μαγιστριανοί*). այդպես էին անվանում մագիստրոսին ենթակա²³ հատուկ գոր-

¹⁷ *Magister officiorum*, իբրև (ի թիվս այլ բազում պարտականությունների) «ընդունելությունների գրասենյակի» (*officium admissionum*) պետ, կազմակերպում էր կայսեր հետ արտասահմանյան պատվիրակությունների հանդիպումների ամբողջ ընթացքը՝ հանապարհային արտոնագրերի (*evectio*) նկատմամբ սկսած մինչև քարգմանիչներով ապահովելը, տե՛ս **A. H. M. Jones**, *The Later Roman Empire 284-602. A Social Economic and Administrative Survey*, Oxford: Basil Blackwell, 1964, pp. 368-9:

¹⁸ **A. H. M. Jones**, *The Later Roman Empire*, p. 369.

¹⁹ Տե՛ս **L. Lemcke**, *Imperial Transportation, and Communication from the Third to the Late Fourth Century: The Golden Age of the Cursus Publicus*, A thesis presented to the University of Waterloo in fulfillment of the thesis requirement for the degree of Master of Arts in Ancient Mediterranean Cultures, Waterloo, Ontario, Canada, 2013, pp. 30, 61 (նույնանուն մենագրությունը (*Collection Latomus 353*, Brussels: Éditions Latomus, 2016), ցավոք, ինձ համար անմատչելի էր): Ըստ քեզի հեղինակի՝ աղբյուրների զննումը ցույց է տալիս, որ *tractoria* տեսակի արտոնագրերն իրավունք էին տալիս օգտվելու ծանր կառույցից, իսկ *evectio*-ն բոլոր արտոնագրերի ընդհանուր անվանում է: *Diploma*-ն արտոնագրի հիմն անվանում էր, որը գործածվում էր առաջին դարի վերջերից:

²⁰ *Notitia dignitatum, accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum*, ed. **O. Seeck**, Berolini: Apud Weidemannos, 1876, p. 85 (Or. XXXVIII).

²¹ **L. Lemcke**, նշվ. աշխ., էջ 99.

²² **L. Lemcke**, նշվ. աշխ., էջ 82-3, 91, 99. Մաշտոցը, սակայն, կարող էր պետական փոստից օգտվել նույն եղանակով՝ ոչ որպես պատվիրակ, այլ որպես պետության համար կարևոր անհատ, որին հրավիրել էր ինքը կայսրը (արտոնագրերի շնորհման այս տարբերակի մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 64, որտեղ խոսվում է այդ երևույթի մասին առհասարակ):

²³ *Notitia Dignitatum*, Or. XI, Occ. IX, pp. 32, 145.

ծակալներին՝ *agentes in rebus*, որոնք սկզբնապես պետական փոստի հեծյալ սուրհանդակներ էին, սակայն հետզհետե ստանձնեցին դրոմոսի վերահսկման, ապա և հեռավոր գավառների ներքին հետախուզության գործառույթները: Հենց այս գործակալության բարձաստիճան սպաները՝ *principes de scola agentum in rebus*, գլխավորում էին դուքսերի դիվանատները²⁴, և կարող էին անմիջապես և առավելագույն արագությամբ կապվել դիվանատների մագիստրոսի հետ²⁵:

Մաշտոցի օրոք *cursus publicus* / ὁ δημόσιος δρόμος ծառայությունն ուներ երկու գործառույթ՝ այն արագորեն տեղափոխում էր պաշտոնյաներին կամ սուրհանդակներին, որոնք պետական կարևորության տեղեկություններ էին հասցնում որևէ տեղ՝ ոչ ծանր բեռներով հանդերձ (*cursus velox*, ὁ ὀξὺς δρόμος), նաև հոգում էր պետական անձանց և համեմատաբար ավելի ծանր պետական բեռների առաքման մասին, ինչը կատարվում էր ավելի դանդաղ (*cursus clavularis/clabularis*, ὁ πλατὺς δρόμος)²⁶: Դրա համար գործածվում էր կառքերի երկու տարբեր տեսակ՝ *թեթև*, սովորաբար լծված ձիերով, և ծանր սալակառքեր, որոնք քարշում էին ջորիների կամ եզների մեկ-երկու, հազվադեպ՝ չորսական զույգեր²⁷: Պարզ է, որ Մաշտոցն իր ուղեկիցներով հանդերձ պետք է օգտվեր այս երկրորդ տեսակից: Կառքը պետք է նաև փակ լիներ, որպեսզի ուղևորները չմրսեին՝ հիշենք, որ ճանապարհորդությունը պետք է ընկներ Զատիկին նախորդող՝ գարնան առաջին ամիսներին: Եթե այդպես է, կարելի է մի փոքր սրբագրում կատարել «Ելեալ յանարուոյն դիմոսական» նույն ԺԶ գլխի հատվածի մեջ, «յանարուոյն» կարգալով ոչ *թե* «յանդրուարն», ինչպես առաջարկել է, նախագաստության զուտ իմաստից ելնելով, Մ. Աբեղյանը (հմմտ. մի փոքր անց «ի դեսպակս և ի կառս արքունատուրս»), այլ «յան[գ]արուոյն», քանի որ **ἀγγαρεία* (?)²⁸ / *angaria*²⁹ ճիշտ այսպիսի ծանր փակ սալակառքերի տեսակ է:

²⁴ Հայոց դոմսի պարագայում տե՛ս *Notitia Dignitatum*, Or. XXXVIII, p. 85:

²⁵ Մանրամասն տե՛ս A. E. R. Boak, *The Master of the Offices in the Later Roman and Byzantine Empires*, New York, London: Macmillan and Company, 1919, pp. 68-74, նաև pp. 78-80:

²⁶ Այս երկնյալ համակարգը ձևավորվել է Կոստանդինոս Մեծի ժամանակ. հատկապես նրան է վերագրվում *cursus clavularis*-ի առանձնացումը: Համակարգը պահպանվեց այս կամ այն ծավալով բավական երկար ժամանակ Արևմտում՝ ընդհուպ մինչև նոր գերմանական թագավորությունները: Արևելյան կայսրությունը արդեն V դ. վերջում հրաժարվում է ծախսատար ծանր սալակառքերից և նրանց սպասարկող ենթակառույցից (ախոռներով օթևաններ, արհեստանոցներ, ամասանաբույժներ ևն), իսկ մինչև IX դ. այստեղ լուծարվում են պետական փոստի վերջին մնացորդները (L. Lemcke, *Imperial Transportation*, pp. 13, 30):

²⁷ A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, pp. 830-3, L. Lemcke, *Imperial Transportation*, p. 43, n. 128.

²⁸ Լատիներեն բառը, որը 16 անգամ հանդիպում է Թեոդոսիոսի Օրենսգրքում (Codex Theodosianus, 4. 23. 3, 4; 4. 29. 5; 8. 5. 0; 8. 5. 4, 11, 20, 28, 30, 48, 66; 11. 16. 4; 12. 12. 9, վերջին անգամ՝ 437 թ. մարտի 16-ի կարգադրության մեջ)՝ հենց ծանր սալակառքի իմաստն է:

Բնական կլիման նաև, որ հունարեն ածական-որոշիչ (դիմոսական՝ δημόσιος) պարունակող բառակապակցության որոշյալն էլ լինե՞ր հունարեն բառ:

Նման քառանիվ սալակառքն օրեկան անցնում էր առավելագույնը 37 կմ³⁰: Մաքուր ժամանակը, որ պահանջվում էր ամենակարճ ճանապարհով Մելիտենեից Կոստանդնուպոլիս հասնելու համար, մեկ ամսից ավել է (այժմյան Մալաթիայից Ստամբուլ տանող ուղիղ ճանապարհը 1104 կմ է³¹, և երկարում է, եթե գծենք այն Կեսարիայի վրայով): Հաշվի առնելով տեղանքի բնական անհարթությունները և այն հանգամանքը, որ Զատկական ընդունելությունից առաջ Մաշտոցն ինչ-որ ժամանակ մնացել է մայրաքաղաքում, կարելի է կարծել, որ Մելիտենեից պատվիրակությունը շարժվել է ձմեռվա ավարտին կամ վաղ գարնանը: Դա, իր հերթին, թույլ է տալիս ենթադրել, որ Մաշտոցն իր աշակերտների հետ Մելիտենե հասել է աշնանը՝ մինչև լեռնանցքների փակվելը, և այստեղ էլ ձմեռել է: Ուրեմն, Դվինից կամ Վաղարշապատից նա պիտի դուրս եկած լինե՞ր ամենաուշը աշնանամուտին: Մոտավոր հաշվարկով, ամբողջ ճանապարհորդությունը տևել է մոտ 9-10 ամիս, եթե ոչ մի ամբողջ տարի:

Ի դեպ, արտոնագրերի շնորհումն ու օգտագործումը շարաշահումների մշտական առարկա է եղել, և արքունիքն անընդհատ պայքարում էր այդ երևույթների դեմ, ավելի ու ավելի սահմանափակելով տեղական պաշտոնյաների՝ արտոնագրեր արձակելու և բաշխելու իրավունքը, ինչպես և խստացնելով պատասխանատվությունը արտոնագրերի անպատշաճ կիրառման համար: Այսպես, Թեոդոսիոսի Օրենսգրքի 326 թ.՝ Կոստանդին Մեծի և Կոստանդ I-ի կարգադրությունը պաշտոնյաներին խստորեն արգելում է վաճառել *angaria*-ների արտոնագրերը: Սակայն, ըստ նույն կարգադրության՝ այս տեսակի սալակառքի օրինական ուղևորը, որն ունե՞ր համապատասխան արտոնագիր՝ *angarialem copiam*, իրավունք ունե՞ր ուղեկիցներ վերցնել՝ սեփական ապահովության և ճանապարհի դժվարությունները թեթևացնելու համար³²: Ուղեկիցների քանակը, բնականաբար, չպետք է գերազանցեր կառքի տարողու-

տով, հունական ծագում ունի, սակայն դրա հունարեն ձևը նշված իմաստով բառարաններում վկայված չէ, ուստի և դնում ենք աստղանիշի տակ, իբրև վերականգնություն: Հունարեն բառն էլ, իր հերթին, հնագույն իրանական ծագում ունի, հմմտ. *ἀγγαρχιον* (պարսից արքայական սուրհանդակների ծառայություն), *ἀγγαρος* (արքայական սուրհանդակ)՝ տե՛ս **H.-G. Pflaum**, “Essai sur le cursus publicus dans le Haut-Empire”, *Mémoires présentés par divers savants étrangers à l’Académie*, Année 1940, № 14-1, pp. 192-198, https://www.persee.fr/doc/mesav_0398-3587_1940_num_14_1_1120:

²⁹ **L. Lemcke**, *Imperial Transportation*, pp. 28, 42, 43, 45-46.

³⁰ Նույն տեղում, էջ. 42, 46:

³¹ Տե՛ս <https://www.distancecalculator.net/from-istanbul-to-malatya>.

³² **Codex Theodosianus** (այսուհետ՝ **CTh**) 8. 5. 4. [326 Iun. 22]. https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Codex_Theod.htm

թյունն ու սահմանված քաշը³³: Դրանից պարզ է դառնում, թե ինչու է Մաշտոցն իր հետ Կոստանդնուպոլիս տանում միայն «զսական աշակերտաց անտի», և ոչ Մելիտենե ժամանած աշակերտների ամբողջ խումբը (հմմտ. նույն գլխի սկզբում «գնայր հանդերձ աշակերտաւք բազմաւք» հատվածը): Կարելի է նաև ենթադրել, որ Դերջանի Գինթ եպիսկոպոսը հիշատակվում է այս դրվագում միմիայն այն պատճառով, որ նա նույնպես օգտվել է Մաշտոցին տրված արտոնագրից, քանի որ դժվարացել է այն ստանալ անձնապես իր համար:

Այսպիսով, փորձեցինք, օգտագործելով վաղ բյուզանդական պատմական իրողությունների, հատկապես՝ «պետական փոստի» մասին առկա տեղեկությունները, վերականգնել Մաշտոցի ուղևորության որոշ հանգամանքներ՝ հնարավոր երթուղին, փոխադրամիջոցի տեսակը, ճանապարհորդության տևողությունը, դրամայի արտոնագիրը շնորհող և առհասարակ՝ ամբողջ այցի ընթացքը հոգացող պաշտոնյաների շրջանակը: Նույն տեղեկություններից ելնելով, առաջարկեցինք ան[գլ]աւոյ սրբագրումը և պարզաբանեցինք Մաշտոցին Մելիտենեից Կոստանդնուպոլիս ուղեկցողների փոքրաթիվ լինելու պատճառը: Հույս ունենք, որ «բյուզանդագիտական» մեկնաբանումն օգտակար կլինի Վարդի որոշ այլ հատվածների իմաստն ըմբռնելու և բնագիրը վերականգնելու համար:

OLGA VARDAZARYAN

MASHTOTS'S TRIP TO BYZANTIUM: KORIWN'S TEXT AND THE HISTORICAL CIRCUMSTANCES

Keywords:

Mashtots', Byzantium, Constantinople, Melitene, Amida, Derjan, "royal route" (in Greater Armenia), *spayapet/sparapet* (military commander) of Armenians, *Notitia dignitatum*, Armenia Minor, Armenia Prima, Armenia Secunda, Upper Armenia, *Pontus Polemoniacus*, *Dux Armeniae*, state post office (*cursus publicus*, ὁ δημόσιος δρόμος), heavy wagon (*an-garia*), *Codex Theodosianus*, "royal route" (in Asia Minor).

The information about Early Byzantine realities, in particular, about the organization of the "state post office," allows us reconstructing some details of Mashtots's trip to Byzantium: the probable route (Dvin/Vagarshapat – Bagavan – Tigranakert – Amida – Melitene – Arabissos – Caesarea – Ancyra – Nicomedia –

³³ CTh 8. 5. 20 [364 Sept. 12].

Constantinople), the type of transport (*angaria* – a covered four-wheeled heavy cart drawn by oxen), the duration of the trip (10-12 months), the officials involved in granting the permission for the use of *cursus publicus*, and in general, responsible for the entire visit (*Dux Armeniae* and the head of his office, *Magister officiorum*). On the basis of this information, the author proposes the correction “an[g]arwoy” in Koriwn’s text (from *angaria*) and explains the reason for the small number of Mashtots’s companions on his way from Melitene to Constantinople (the limited holding and carrying capacity of the wagon).

ОЛЬГА ВАРДАЗАРЯН

ПОЕЗДКА МАШТОЦА В ВИЗАНТИЮ: ТЕКСТ КОРЮНА И ИСТОРИЧЕСКИЕ ОБСТОЯТЕЛЬСТВА

Ключевые слова: Маштоц, Византия, Константинополь, Мелитена, Амида, Держжан, “царская дорога” (в Великой Армении), *спя-пет/спаранет* (военачальник) армян, “Список должностей” (*Notitia dignitatum*), Малая Армения, Первая Армения, Вторая Армения, Высокая Армения, Полемонийский Понт, дукс Армении, государственная почта (*cursus publicus*, ὁ δημόσιος δρόμος), тяжелая повозка (*angaria*), Кодекс Феодосия (*Codex Theodosianus*), “царская дорога” (в Малой Азии).

Сведения о ранневизантийских реалиях, в частности, об организации “государственной почты”, позволяют реконструировать некоторые детали путешествия Маштоца в Византию: вероятный маршрут (Двин/Вагаршапат – Багаван – Тигранакерт – Амида – Мелитена – Арабиссос – Кесария – Анкира – Никомидия – Константинополь), тип транспорта (*angaria* – крытая четырехколесная тяжелая повозка, запряженная волами), длительность путешествия (10-12 месяцев), круг должностных лиц, причастных к выдаче патента на пользование “дромосом”, и вообще, ответственных за весь ход визита (дукс Армении и начальник его канцелярии, магистр оффиций). На основании этих сведений в тексте Корюна предлагается конъектура *an[g]arwoy* (из *angaria*), а также объясняется малочисленность маштоцевских спутников на пути из Мелитены в Константинополь (ограниченная вместимость и грузоподъемность повозки).